

Nieuwe Orde warm aanpreef en allerlei Nazi-terminologie bevatte; het departement had hier een subsidie voor verleend. De conservator van de Amsterdamse gemeente-musea, W. J. H. B. Sandberg, had er toen genoeg van; de Nederlandse Organisatie van Kunstenaars had zich ook al niet tegen de eerste antisemitische maatregelen verzet, en met de woorden 'Ik houd meer van het ras van Christus dan van Christenen van ras', liep Sandberg in september uit een vergadering van de organisatie weg, samen met de schilder Huib Luns.¹

Von Essen wist in zijn eigen vak, de architectuur, de drie bestaande verenigingen met hulp van de bezetter in één samen te brengen, de Bond van Nederlandse Architecten (dat was de naam van de oudste); deze bond nam prompt in een Studiekring voor de Corporatieve Orde 'een vrij groot aantal notoire NSB'ers' op.² De afdeling toneelkunst van de Nok, de Nederlandse Organisatie van Toneelkunstenaars, had daarentegen in '40 geen last van 'foute' elementen: die sloten zich bij het Nederlands Arbeidsfront van de NSB aan.

Wanneer dit overzicht één conclusie toelaat, dan toch wel deze dat, als men niet stevig in zijn schoenen stond, elk streven om zich in de vorm van nieuwe eendracht- en *a fortiori* eenheidsorganisaties tegen het vooroorlogse Nederland af te zetten, grote risico's met zich kon brengen.

Kritiek op het vooroorlogs bestel

Al in het vooroorlogse Nederland was de parlementaire democratie een omstreden stelsel geweest. Wel laat zich de stelling verdedigen dat deze democratie in de periode tussen de twee wereldoorlogen sterker kwam te staan dan tevoren doordat zij aan het eind van de jaren '30 door de sociaaldemocratische beweging (die ruim een vijfde van de kiezers vertegenwoordigde) niet alleen feitelijk maar ook in beginsel aanvaard was – daar staat evenwel tegenover dat ter linkerzijde communisten, revolutionair-socialisten en anarchisten van diverse pluimage bleven volharden in hun principiële verwerping en dat aan de rechterzijde in de jaren '30 tal van groeperingen ontstonden die het parlementaire stelsel òf geheel wilden afschaffen òf in zijn uitingsmogelijkheden beperken. Veel aanhang hadden die rechtsautoritaire dan wel fascistische groeperingen niet gekregen (de NSB nog

¹ I. Schöffers: Verslag gesprek, 5 en 8 aug. 1952, met W. J. H. B. Sandberg, p. 2 (Doc II-395, a-9). ² J. Bot: 'Kunst en verzet', VI, p. 5 (a.v., i-2).